

INTERRELIGIEUZE SAMENWERKING

Verkenning van de stand van zaken

David Renkema

22 JULI 2021

STICHTING GELOVEN IN SAMENLEVEN
www.geloveninsamenleven.nl

Voorwoord

In het najaar van 2018 werd ik benaderd door Jan Post Hospers om mee te werken aan de oprichting van een stichting die de plaatselijke interreligieuze samenwerking rond maatschappelijke vraagstukken ondersteunt. Jan Post Hospers deed dat verzoek als medewerker *Ontmoeting met Moslims* van de Protestantse Kerk in Nederland en als secretaris van het *Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims* (OJCM). Zijn droom was een sterke interreligieuze organisatie die een nieuwe impuls zou geven aan de lokale interreligieuze samenwerking.

Vanuit mijn eerdere functies bij de stichting Oikos (oecumenisch instituut kerk en ontwikkelingssamenwerking) en het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling hadden Jan en ik elkaar enkele malen ontmoet. Oikos was via zijn programma *Dialogue for Peaceful Change* (DPC) betrokken geweest bij de ontwikkeling van de training Bruggebouwen. In het najaar 2018 had ik – na de opheffing van Oikos - geen betaald werk. Hoewel Jan mij toen al een nieuwe baan in het vooruitzicht stelde, heb ik gezegd dat mijn motief om mee te doen niet gelegen was in dat vooruitzicht, maar louter en alleen in het voor mij relevante doel van de stichting.

Samen met Rasit Bal, Mirjam Ateş-Snijdewind, Johan de Ruiters, Ebubekir Öztüre en Dick Westerkamp gingen Jan en ik aan de slag. Dit resulteerde in mei 2019 in de oprichting van de stichting Geloven in Samenleven. Dick Westerkamp trad toen – na jaren van belangeloze inzet – terug. Jan en Ebubekir werden adviseurs en de andere vier vormden het bestuur. In oktober 2019 stelde het bestuur een meerjarenbeleidsplan en een organisatiehandboek vast. Tevens werden in samenspraak met het OJCM meerdere projecten ontwikkeld. Deze projecten genereerden tot ieders verrassing dermate veel geld, dat het mogelijk was om mij per 1 maart 2020 een tijdelijk arbeidscontract aan te bieden. Ik heb deze geste in dankbaarheid aanvaard.

Vanaf het eerste contact in 2018 brandde één vraag op mijn lippen, namelijk die naar de feitelijke stand van zaken m.b.t. de plaatselijke interreligieuze samenwerking. Het ideaal is lovenswaardig, maar de praktijk is vaak weerbarstig. Deze vraag maakte ook deel uit van één van de projecten. Dit – op persoonlijke titel geschreven - essay is bedoeld als een poging om die stand van zaken te beschrijven.

Het weerbarstige karakter van de alledaagse werkelijkheid kwam en komt tot uiting in de pandemie. Fysieke kennismaking met al die veronderstelde lokale initiatieven werd na half maart 2020 zo goed als onmogelijk. We moesten ons behelpen met telefoontjes, videoconferenties en e-mails. Het coördinatorschap kreeg wat dit betreft een andere invulling dan te voren vermoed kon worden. De kwetsbaarheid van het menselijk bestaan ervaarden we ook bij de plotselinge dood van Jan Post Hospers.

Dit document is mede geschreven ter nagedachtenis van Jan Post Hospers (1953-2021), een gelovige bruggenbouwer.

David Renkema

1. Inleiding

Een inventarisatie van interreligieuze samenwerking met een maatschappelijke inzet vraagt om een zekere afbakening. De veronderstelling in 2019 was dat er plaatselijk vele initiatieven zouden zijn. De uitdaging was om deze initiatieven zichtbaar te maken (*good practices*) en om ze – naar behoefte – met elkaar te verbinden tot een lerend netwerk. Op deze wijze zou bijgedragen worden aan het vertrouwen tussen mensen en hun gemeenschappen. Onder verwijzing naar drie relevante boeken hoopten we zo bij te dragen aan een actief pluralisme¹, leven met verschil² en de omgang met religieuze diversiteit³.

De optimistische veronderstelling kwam mede voort uit de levenshouding van Jan Post Hospers. Hij zag de wereld vanuit zijn sterke en realistische verlangen naar interreligieuze ontmoetingen en samenwerking. Hij had de gave om in enkele zaadjes de potentie van de volwassen bomen te schouwen. Een klein gebaar van betrokkenheid over de grenzen van kerk, moskee of synagoge was bij wijze van spreken al een platform voor religie en levensbeschouwing. Interesse van een ambtenaar of maatschappelijk werker in Bruggenbouwen was al bijna een opdracht om een training te verzorgen. Ondanks de onvermijdelijke teleurstellingen behield Jan Post Hospers deze hoopvolle grondhouding.

De stichting Geloven in Samenleven (GIS) is opgericht vanuit het Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims (OJCM). Deze afkomst zorgt voor een voorlopige afbakening van de zoektocht naar interreligieuze samenwerking. Het gaat dan om verbanden waarbij het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, het Nederlands Verbond van Progressief Jodendom, de Raad van Kerken in Nederland en het Contactorgaan Moslims en Overheid (CMO) betrokken zijn. Niet alle synagogen, kerken en moskeeën zijn verbonden aan de genoemde koepels. Bovendien blijven de niet-Abrahamitische religies buiten beeld. Hetzelfde geldt voor allerlei ongebonden initiatieven met een min of meer religieus of spiritueel karakter. Plaatselijke initiatieven laten zich nauwelijks leiden door allerlei landelijke organisatorische verbanden en gevoeligheden. Doorgaans zijn deze breder dan de achterbannen van het OJCM.

Interreligieuze contacten hebben niet altijd een maatschappelijk onderwerp of doel. Zeker binnen de Abrahamitische godsdiensten richt de interreligieuze dialoog zich nog al eens op de interpretatie van teksten van de Tora, de Bijbel en de Koran⁴. Deze omgang met teksten vindt altijd plaats in een maatschappelijke context en kan ook doorwerken in het praktische leven. Deze interreligieuze omgang met teksten lijkt bovendien vooral een bezigheid van theologen en andere academici. GIS heeft vooral interesse in de meer praktische interreligieuze samenwerking rond gedeelde maatschappelijke vragen binnen een wijk, een buurt of een stad. Te denken valt aan veiligheid, duurzaamheid, vandalisme, discriminatie, eenzaamheid en armoede. Willem Jansen ijkte hiertoe de

¹ Guido Vanheeswijck (2008), *Tolerantie en actief pluralisme. De afgewezen erfenis van Erasmus, More en Gillis*.

² Jonathan Sacks (2005), *Leven met verschil. Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen*

³ Frans Wijsen (2021), *De Multiculturele uitdaging. Omgaan met religieuze diversiteit in Nederland*

⁴ Een voorbeeld van christelijke bestudering van de Islam is het tijdschrift Begrip, zie <https://archiefbegripmoslimschristenen.jouwweb.nl/>

term diapraxis⁵. Uiteraard kan daar een theologische of gelovige reflectie op volgen, maar het primaat ligt bij het samenwerken rond reële maatschappelijke kwesties.

Veel geloofsgemeenschappen kennen bedoelde en onbedoelde maatschappelijke effecten. De leden van een gemeenschap kunnen elkaar ondersteunen, zowel in sociale en psychologische als in financiële termen. De gemeenschap kan een veilige plek zijn in een onrustige en soms onbetrouwbare wereld. Het geloof kan mensen zin en betekenis aanreiken of doen ontdekken. De geloofsgemeenschap kan ook een plek zijn om te danken, God te eren of het leven te vieren. Daarnaast zijn er ook tal van activiteiten die ook ten goede komen aan mensen die niet betrokken zijn bij de betreffende geloofsgemeenschap.⁶ Dit alles kan direct of indirect maatschappelijke effecten hebben.⁷ Hoewel dit praktische werk nauw verbonden is met de respectievelijke geloofsgemeenschappen, gaat het zelden of nooit gepaard aan hetzij een voorkeur voor geloofsgenoten hetzij bekeringsdrang van niet-geloofsgenoten. Voor GIS zijn deze maatschappelijke activiteiten nog interessanter als ze in onderlinge samenwerking ondernomen worden, dus als moskeeën, kerken of synagogen samen een activiteit opzetten.

We hebben mede geïnspireerd door en tot februari 2021 ook samen met Jan Post Hospers de stand van zaken in plaatselijke interreligieuze samenwerking door de geschetste bril verkend. Het is slechts een verkenning, zonder uitgebreid veldonderzoek. Maar we hopen wel enkele voorlopige conclusies te trekken. Wellicht kunnen we beter spreken over vragen of hypothesen voor nader onderzoek en nieuwe activiteiten.

⁵ Willem J.E. Jansen (2018), *Human Dignity and Diapraxis in 'Little Mogadishu'. Human Rights Culture in the Interreligious Context of Kenya*

⁶ Dit varieert van kleinschalige burenhulp tot en met professionele hulporganisaties.

⁷ In het verleden heeft de stichting Oikos het maatschappelijk rendement van kerken en moskeeën becijferd. Het is een methode om de uren die vrijwilligsters steken in maatschappelijk relevante taken om te rekenen naar euro's.

2. Landelijke verbanden

Hoewel Geloven in Samenleven zich primair richt op lokale en regionale verbanden, willen we kort stil staan bij landelijke interreligieuze verbanden die zich bezighouden met maatschappelijke vragen.

2.1. Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims (OJCM)

Het eerste verband is uiteraard het Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims (OJCM)⁸. Het OJCM is in 2015 ontstaan vanuit het Cairo overleg. Dit Cairo-overleg vormde de reactie vanuit de Raad van Kerken en het Contactorgaan Moslims en Overheid op de spanningen rond de film Fitna. Men voelde toen de behoefte om gezamenlijk te laten zien dat christenen en moslims op een fatsoenlijke manier met elkaar omgaan. Dat belangwekkende signaal werd afgegeven tijdens een gezamenlijk bezoek aan de Al Azhar Universiteit in Caïro. Dit gebaar stond niet los van huiveringwekkende terroristische aanslagen (zoals 9/11) en moorden (Van Gogh). Het Cairo-overleg is al spoedig verbreed met deelnemers uit Joodse kringen.

Doel van het OJCM

Het OJCM (Overlegorgaan Joden, Christenen en Moslims) staat pal voor vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing, geeft invulling aan de scheiding van kerk en staat en baseert zich op de verdragen van de universele rechten van de mens. Van hieruit wil het OJCM bijdragen aan een Nederlandse samenleving waarin allen in vrijheid en veiligheid samenleven, waarbij vertrouwen in elkaar de basis is.

Visie van het OJCM

De vrede in de samenleving is gebaat bij bekendheid met elkaar en goede verhoudingen tussen de aanhangers van onze respectieve religies. We herkennen elkaar in het verlangen naar een samenleving waarin iedereen het recht heeft en de verantwoordelijkheid onderschrijft om vanuit de eigen identiteit mee te doen. Geïnspireerd door onze verschillende tradities gaan wij in gesprek met elkaar en komen wij op voor elkaar, ondanks de verschillen die er zijn en blijven.

Het OJCM richt zich op allerlei thema's die verband houden met de vrijheid van godsdienst. Het richt zich gevraagd en ongevraagd tot regering, parlement en ministeries. Ook toont het OJCM zijn medeleven aan ambassadeurs in geval van dodelijke aanslagen in hun landen. Het meest belangrijke is dat het OJCM laat zien dat de drie abrahamitische godsdiensten bij alle onderlinge verschillen het met elkaar uithouden, ook als er grote spanningen in de samenleving zijn. Dat signaal is belangrijk, zowel richting de politiek als richting de eigen achterbannen.

Jan Post Hospers was één van de initiatiefnemers van het Cairo-overleg. Als christelijk theoloog heeft hij een aantal jaren gewerkt in Indonesië, te midden van een moslimmeerderheid. Hij ervoer aan den lijve wat het betekent om deel te zijn van een religieuze minderheid. Die ervaring nam hij mee naar het Cairo-overleg en het OJCM. Maar hij zag ook als geen ander dat het OJCM zonder lokaal draagvlak van samenwerkende moskeeën, kerken en synagogen een roepende in de woestijn zou blijven. Vandaar ook zijn inzet voor lokale initiatieven, waar uit Geloven in Samenleven is ontstaan.

Het is evident dat het OJCM niet verbonden is met alle Joden, Christenen en Moslims in Nederland. De samenstellende denominaties brachten ook hun eigen loyaliteiten en disloyaliteiten met zich mee. Organisaties die kritisch zijn op Israël (zoals PAX), op Erdogan (Gülen sympathisanten) of op

⁸ <https://www.ojcm.nl/>

Turkije (Armeniërs) vormen een *no go area*. Hetzelfde geldt voor christelijke initiatieven die zich richten op het bekeren van Joden of Moslims (proselitisme).

2.2. In Vrijheid Verbonden (IVV)

Het samenwerkingsverband *In Vrijheid Verbonden*⁹ is ontstaan ter gelegenheid van het zilveren regeringsjubileum van Koningin Beatrix (2005). Het heeft een bredere samenstelling dan het OJCM.

Wie zijn wij?

In Vrijheid Verbonden is een groep mensen die vanuit verschillende religies en levensbeschouwingen samenwerken. Diverse vertegenwoordigers hebben de handen ineen geslagen om zich gezamenlijk te presenteren en zich samen sterk te maken voor de democratie. De eerste presentatie was bij het zilveren regeringsjubileum van koningin Beatrix. Er zijn vertegenwoordigers vanuit het jodendom, het christendom, de islam, het hindoeïsme, het boeddhisme en het humanisme.

Wat willen we bereiken?

We willen de rijkdom laten zien van de diverse religieuze en levensbeschouwelijke tradities in Nederland. We hebben respect voor het eigen geluid van een ieder. En we proberen publiek uitdrukking te geven aan gevoelens van waardering. Door bezinning en ontmoeting proberen we de tolerantie uit te bouwen en te verdiepen.

IVV houdt zich niet bezig met *lobby & advocacy*, wel met bezinning op de bijdragen vanuit religies en levensbeschouwingen aan de samenleving. Afgaande op de deelnemende organisaties gaat het om een OJCM-plus. Maar ook in termen van personen is er een grote overlap. Net zo als het OJCM heeft IVV geen rechtspersoonlijkheid.

IVV organiseert jaarlijks een bijeenkomst over godsdienstvrijheid en publiceert af en toe een studie, zoals *Menselijke waardigheid en mensenrechten in Nederland (2021)*.

Voor een relatieve buitenstaander lijkt een samenvoeging van OJCM en IVV voor de hand te liggen. Ze houden zich bezig met vergelijkbare thema's, de deelnemende organisaties overlappen ten dele en een aantal mensen is in beide gremia actief. Echter, het OJCM heeft zijn unieke Cairo ervaring en IVV heeft zijn even uitzonderlijke koninklijke verbintenis. Beide opereren primair op landelijk niveau en beide zijn afhankelijk van de inzet van (oudere) vrijwilligers en vrijgestelde functionarissen. Tenslotte staan ze beide voor de uitdaging van het creëren van een draagvlak in lokale gemeenschappen.

⁹ <https://www.invrijheidverbonden.nl/>

2.3. Enkele andere verbanden

Nieuw Wij

Een geheel andere speler op het veld van landelijke levensbeschouwelijke samenwerking is Nieuw Wij¹⁰. Ook deze organisatie zet in bij de verschillen tussen mensen in Nederland wat betreft afkomst, levensbeschouwing en religie. Men zoekt in deze samenleving naar de ingrediënten van een 'nieuw wij'. De leidende vraag is: Hoe ziet een samenleving eruit waarin alle Nederlanders zich thuis kunnen voelen?

Doelstelling

Nieuw Wij wil de verschillen verbinden en bijdragen aan een samenleving waarin iedereen zich thuis voelt. Dit doet Nieuw Wij door actuele maatschappelijke ontwikkelingen te signaleren en te agenderen en daarbij de juiste vragen te stellen, zowel via ons online platform als in het aanbod van onze diensten.

Nieuw Wij heeft twee hoofdactiviteiten:

- Het onderhouden van multimediale platform Nieuwwij.nl waarin een schat aan artikelen, interviews, video's en informatie te vinden is over het leggen van verbindingen tussen verschillende groepen in de maatschappij.
- Het uitvoeren van educatieve projecten en adviesdiensten over diversiteit en de dilemma's in een cultureel en levensbeschouwelijk diverse samenleving. Hiervoor gebruikt de stichting de labels *Nieuw Wij Leert*, *Nieuw Wij Werkt*, *Nieuw Wij Adviseert* en *Nieuw Wij Spreekt*.

Nieuw Wij kent geen institutionele binding met bestaande religieuze of levensbeschouwelijke instituties. Nieuw Wij heeft wel rechtspersoonlijkheid met een klein bestuur en een breed team van medewerkers en adviseurs.

De protestantse stichting Kerk en Wereld¹¹ speelde een belangrijke rol als financier in de startfase. De stichting Vrienden van Oikos heeft in 2018 uit de nalatenschap van Oikos een donatie aan Nieuw Wij verstrekt. Het motief was dat Nieuw Wij op eigen wijze draagster is van een deel van de erfenis van Oikos. Jan Post Hospers had een zekere reserve tegenover Nieuw Wij, hoogstwaarschijnlijk omdat hij onzeker was over eventuele connecties tussen Nieuw Wij en religieuze denominaties die wat moeilijk lagen binnen OJCM. Andersom was er ook terughoudendheid bij Nieuw Wij vanwege de institutionele achterban van het OJCM.

Als multimedia platform heeft Nieuw Wij vooral van doen met individuele volgers en bezoekers; de connecties met lokale gemeenschappen speelt geen rol. Wel is er een light community van auteurs en andere medewerkers en rond de projecten en diensten.

Prinsjesdagviering

De jaarlijkse Prinsjesdagviering¹² verdient ook een vermelding in dit kader. De Prinsjesdagviering wordt georganiseerd door landelijk en Haagse religieuze en levensbeschouwelijke organisaties. Al deze participerende organisaties aanvaarden de parlementaire democratie als beginsel voor de Nederlandse samenleving. De viering vloeit voort uit de gewoonte van de Nederlandse Hervormde

¹⁰ <https://www.nieuwwij.nl/over-nieuw-wij/>

¹¹ Inmiddels ondergebracht binnen de structuren van de Protestantse Kerk in Nederland

¹² <https://www.prinsjesdagviering.nl/>

Kerk om ter gelegenheid van de opening van het parlementaire jaar een gebedsdienst te houden. Vanaf het jaar 2000 kreeg de viering een multireligieus en inter-levensbeschouwelijk karakter.

Het gaat weliswaar om één activiteit per jaar, maar hier vindt wel een zichtbare verbinding plaats tussen enerzijds religie en levensbeschouwing en anderzijds politiek en parlementaire democratie. Het palet van deelnemende organisaties is minstens zo breed als dat van In Vrijheid Verbonden.

Religies voor Vrede

De organisatie *Religies voor Vrede*¹³ heeft – net zo min als Nieuw Wij – formele relaties met de bestaande religieuze instituties. RvV maakt deel uit van een wereldwijd netwerk en is een erkende Non-Gouvernementele Organisatie. De wereldwijde organisatie staat bekend als *World Conference of Religions for Peace* (WCRP).

Wij geloven...

- ...in de inspirerende boodschap van religies, godsdiensten en levensbeschouwingen.
- ...in de kracht van de interreligieuze ontmoeting.
- ...in de kracht die mensen inspireert om duisternis te veranderen in licht, koude in warmte, angst in vertrouwen en haat in liefde.

Initiatives of Change

Naar de letter is *Initiatives of Change* (IofC)¹⁴ geen interreligieuze beweging. Tegelijkertijd besteedt IofC veel aandacht aan de diepste menselijke drijfveren rond de gewenste maatschappelijke veranderingen¹⁵.

WIE WIJ ZIJN

Initiatives of Change (IofC) is een wereldwijd netwerk van mensen van verschillende levensovertuiging met als gemeenschappelijk doel zich in te zetten voor een betere samenleving, ieder te beginnen bij zichzelf. Het netwerk heeft een rijke geschiedenis en begon in Nederland in 1928 als de Oxfordgroep.

Visie

IofC streeft naar een rechtvaardige, vreedzame en duurzame wereld waaraan iedereen op zijn eigen wijze een gewetensvolle bijdrage kan leveren. Wij zijn ervan overtuigd dat er een wezenlijk verband bestaat tussen persoonlijke en maatschappelijke verandering. Positieve verandering in persoonlijke motieven en gedrag draagt bij aan een positieve ontwikkeling in de wereld. Hoe we dit doen, kun je teruglezen in de benadering van IofC.

Missie

IofC daagt eenieder uit om pionier te zijn voor een betere wereld en de verandering die men in de samenleving wil zien zelf voor te leven. Wij willen mensen hierbij ondersteunen, inspireren en met elkaar verbinden. Onder nieuws en initiatieven lees je hier meer over. IofC biedt ruimte voor ontmoeting, reflectie en het delen van ervaringen voor mensen die op zoek zijn naar hun eigen rol in het streven naar een betere wereld. Zo wil IofC een katalysator zijn waardoor goede voornemens en plannen ook werkelijkheid worden; van theorie naar initiatieven in de praktijk

2.4. Tussenbalans

Het is een winst dat mensen met uitlopende religies en levensbeschouwingen samen werken om van toegevoegde waarde te zijn voor de samenleving. Die samenwerking vormt – ongeacht de impact –

¹³ <http://www.religiesvoorvrede.nl/>

¹⁴ <https://www.iofc.nl/>

¹⁵ Hennie de Pous-de Jonge (2005), *Reiken naar een nieuwe wereld. Van Oxfordgroep via Morele Herbewapening naar Initiatives of Change*

een signaal dat mensen het met elkaar uithouden, ondanks of misschien wel dankzij de onderlinge verschillen. Ze houden het ook uit te midden van allerhande spanningen, tegenstellingen en conflicten in en buiten ons land.

Dat signaal is bedoeld voor zowel de politiek en de overheid als voor de respectievelijke achterbannen. We kunnen de praktijken van onderlinge samenwerking ook een vorm van 'moresprudentie' noemen. Deze term is afgeleid van de meer bekende term jurisprudentie. Al doende ontwikkelt zich een bepaalde moraal die zich bewezen heeft en die navolging verdient. Juist in die groeiende moresprudentie lag de kiem van het vertrouwen van Jan Post Hospers dat al die bescheiden en kleine gebaren op den duur zullen doorwerken in de samenleving.

Tegelijkertijd dienen we vast te stellen dat de afstand tussen deze praktijken van enkelen en de rauwe werkelijkheid van alle dag vooralsnog groot is. Noch de straat noch het wereldwijde internet zijn veilige plaatsen voor mensen die herkenbaar religieus zijn. Her en der zijn conflicten en spanningen, waar ook christenen, moslims, joden en andere gelovigen en ongelovigen actief bij betrokken zijn. De conflictlijnen lopen zowel tussen de onderscheiden religieuze tradities als binnen de afzonderlijke tradities. Dat vervult ieder mens van goede wel – gelovig dan wel ongelovig – met schaamte.

Zonder de pretentie het hele veld in kaart te brengen, willen we in het vervolg bezien wat er plaatselijk al dan niet gebeurt.

3. Geloven in Samenleven

De stichting Geloven in Samenleven is een vervolg op een gelijknamig project. Dit project was nauw verbonden met het werk van Jan Post Hospers bij de Protestantse Kerk in Nederland. Als geen ander was Jan doordrongen van de noodzaak om ook plaatselijk te streven naar een goede samenwerking tussen met name kerken en moskeeën.

Momenteel heeft GIS een zestal regionale contactpersonen in Noord- en Oost Nederland, drie moslims en drie christenen. Tot aan de *lock down* kwamen ze enkele malen per jaar samen om de lokale samenwerking te bespreken. Ze zijn beschikbaar voor vragen om ondersteuning vanuit kerken en moskeeën. Ook nemen ze wel contact op met nieuwe moskeeën of nieuwe predikanten. Eind 2019 was er een regionale bijeenkomst in de Ulu moskee te Zwolle, waar enkele *best practices* werden gepresenteerd: groene gebedshuizen (Deventer), een jongerenproject (Meppel), Bruggenbouwen (Enschede) en ontmoetingen tussen vrouwen (Deventer). GIS had de ambitie om dit model van *best practices* en regionale contactpersonen te ontwikkelen naar een lerend netwerk van lokale initiatieven van interreligieuze samenwerking. De *lock down* heeft deze ambitie min of meer verstoord. Maar daarnaast ontdekten we gaandeweg dat achterliggende veronderstelling niet klopte. Goede voorbeelden van samenwerking tussen synagogen, moskeeën en kerken met een duidelijk maatschappelijk doel waren nauwelijks voor handen. De *bottleneck* met betrekking tot de onderlinge samenwerking lag zowel bij de eerste kennismaking als bij wederzijdse teleurstellingen. Vandaar dat

de tweede netwerk bijeenkomst het thema 'Over de drempel' kreeg. Jan Post Hospers interviewde tijdens deze bijeenkomst Abdulwahid van Bommel.¹⁶

Een oproep via Kerk in Actie en de eigen nieuwsbrief liet zien dat het mogelijk is om vrijwilligers voor een specifieke taak te werven, in dit geval om ontmoetingen te arrangeren tussen bewoners van AZC's en nabijgelegen gebedshuizen met als thema artikel 1 van de Grondwet. Circa 25 mensen gaven aan interesse te hebben. Jan Post Hospers was nauw betrokken bij de opzet van de samenwerking met het COA; deze doorwerking maakte hij niet meer mee.

In 2017 kwamen het OJCM en het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid tot een gezamenlijk plan tot het oprichten van zogenoemde teams Bruggenbouwen. De aanleiding was een positieve ervaring in Enschede waar een dergelijk team was getraind en was opgericht. Dat was een coöperatie tussen de Enschedese Raad voor Levensbeschouwingen en Religies, Eddy Oude Wesselink (Katholiek Maatschappelijk Activeringswerk) en Jan Post Hospers (OJCM/GIS). Het resultaat was een getraind team Bruggenbouwen waarvan de leden gezag genoten in hun religieuze en levensbeschouwelijke achterbannen. Het team bleek ook opgewassen tegen de spanningen rond zowel de protesten tegen de moskeeën en als de Armeense kwestie. Het plan was om in twee andere plaatsen ook teams te trainen en om een handboek Bruggenbouwen samen te stellen. Deze opdracht is in 2019 en 2020 uitgevoerd door GIS. We hebben nu drie teams: Enschede, Leeuwarden en Gouda. Daarnaast zijn er nog twee teams in Almelo en Hengelo die opgeleid zijn door de genoemde Eddy Oude Wesselink.¹⁷

Intermezzo

Jan Post Hospers, Daniëlle Leder, Ebubekir Ozturk en David Renkema voerden in 2020 en 2021 een verkenning uit naar de lokale samenwerking tussen met name moskeeën en kerken. Deze verkenning had ten dele de vorm van gesprekken met sleutelfiguren (Katholieke Kerk, Protestantse Kerk, CMO), ten dele de vorm van een schriftelijke enquête (Raden van Kerken) en ten dele een screening op sociale media (Platforms Religie en Levensbeschouwing). Het is zeker geen methodisch verantwoord sociologisch of antropologisch onderzoek. Het gaat slechts om eerste indrukken (4-6).

4. Rol van de kerken

De Raad van Kerken telt 19 leden: christelijke kerken en organisaties.¹⁸ Volgens de eigen opgave zouden er circa 250 lokale en provinciale raden van kerken zijn, dus samenwerkingsverbanden van meerdere christelijke geloofsgemeenschappen. Volgens een in 2020 uitgevoerde verkenning zouden er ongeveer 90 gemeenten zijn waar zowel een Raad van Kerken als één of meerdere moskeeën zijn.

De Raad van Kerken was bereid om op verzoek van GIS alle lokale en provinciale Raden van Kerken een aantal vragen over de samenwerking met moskeeën voor te leggen. We ontvingen ruim 50 reacties. Daarvan gaven 22 Raden aan geen contacten te hebben met een moskee in hun directe

¹⁶ <https://geloveninsamenleven.nl/2020/12/14/geloven-in-samenleven-in-noord-holland/>

¹⁷ Eddy Oude Wesselink verzorgde samen met Sandra Roza de trainingen in Leeuwarden en Gouda. Voor het onderdeel conflictmanagement werden Jaap van der Sar en Erica Hoebe aangetrokken.

¹⁸ <https://www.raadvankerken.nl/organisatie/>

omgeving en gaven 24 Raden aan wel contacten te hebben (gehad). Gegeven de non-respons kunnen we hier geen kwantitatieve conclusies uit trekken. Interessanter zijn de inhoudelijke reacties.

Enkele Raden van Kerken geven aan dat ze zelf (of een werkgroep) deelneemt aan een lokaal platform voor interreligieuze samenwerking. Opvallend is dat in vier plaatsen (Amsterdam, Delft, Den Haag, Den Bosch) de gemeente het initiatief nam voor de oprichting van dat platform. In die situaties draaide het om veiligheid of zorg & welzijn.

Bijna zijdelings noemen meerdere raden de moeite die het kost om de relatie tussen Raden van Kerken en Moskeeën te continueren. Vaak is er sprake van te weinig mensen die dit willen en kunnen doen. Soms klinkt er ook enige zorg in door over de breuk die bestuurswisselingen met zich meebrengen. Een aantal Raden signaleert dat het initiatief wel heel eenzijdig bij de raad van kerken ligt.

Daniëlle Leder (Protestantse Kerk in Nederland) sprak met de 11 classispredikanten over de interreligieuze samenwerking binnen hun classis (provincie). Deze predikanten staan in nauw contact met de lokale kerkenraden en predikanten. De classispredikanten hebben de indruk dat de samenwerking met moslims vooral een zaak is van enkele enthousiaste en volhardende individuen. Soms zijn er enthousiaste verhalen over *iftar* maaltijden en een *walk of peace*. Maar het draagvlak in de kerkelijke gemeenten voor die contacten is beperkt. Als de initiatiefnemers hun taken neerleggen (leeftijd, verhuizen) dan ebben de contacten weer weg. Ook beluisteren de classispredikanten de klacht dat de wederkerigheid in de contacten nog al eens ontbreekt. Duidelijk is dat er nauwelijks concrete vragen door de classispredikanten gesignaleerd werden. Eerder impliciet dan expliciet kwam de gedachte naar voren dat veel gemeenten drempels ervaren om contacten met moskeeën te leggen.

Anton Smits (Rooms-Katholieke Kerk) heeft een eerste inventarisatie uitgevoerd van de interreligieuze contacten in het bisdom Den Bosch. Hij onderscheidt in totaal 27 verbanden (vaak parochies). Daarvan geven 7 verbanden aan in het geheel geen interreligieuze contacten te hebben. De genoemde contacten omvatten ook persoonlijke ontmoetingen ('kapper') en hebben dus niet altijd betrekking op de relatie kerk-moskee. Opvallend dat meer dan eens (6) verwezen wordt naar de deelname aan bredere interreligieuze platforms. Genoemd worden o.a. de samenwerking rond vluchtelingenopvang, voedselbank, vredesweek, straatpastoraat, vrouwengroepen en het treinongeluk in Oss.

Afgezien van de samenwerking in lokale platforms voor religie en levensbeschouwing lijken de directe contacten qua aantal bescheiden. Het aantal vragen om ondersteuning door de landelijke organisaties is minimaal. Via deze kerkelijke lijn lijken de contacten niet direct in de sfeer van een gezamenlijke aanpak van gedeelde maatschappelijke problemen te liggen. Daarbij is er aan kerkelijke zijde ook een actieve interesse in theologische bezinning (Koran en Bijbel) en zelfs in de kerstening van moslims.¹⁹

¹⁹ Dit laatste gaat zeker niet uit van de kerkgenootschappen zelf, eerder van allerlei particuliere initiatieven binnen de kerken.

5. Rol van moskeeën

Ebubekir Öztüre (Contactorgaan Moslims en Overheid) heeft 43 moskeebestuurders, imams en vrijwilligers gesproken over de samenwerking met kerken. Bij wijze van opmerking vooraf valt op hoe argwanend de mensen – volgens Öztüre - staan tegenover de bedoelingen van de verkenning. Men is bevreesd dat hun woorden verkeerd uitgelegd worden of tegen hen gebruikt zullen worden. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat de gesprekken plaatsvonden in de weken na de aanslagen in Frankrijk en Oostenrijk en tijdens het rumoer over de petitie om beledigingen van de profeet strafbaar te stellen.

Eenzijds is er de zorg over de beelden die anderen – christenen – van de islam, moslims en moskeeën hebben. Ze lijken te veronderstellen dat die beelden negatief zijn. Ze voelen zich niet gezien, niet gehoord en niet gewaardeerd. Anderzijds willen ze wel degelijk hun verhaal vertellen, anderen ontmoeten en ook samenwerken.

In reactie op de vraag naar samenwerking met kerken overheersen twee lijnen. De eerste lijn is dat de contacten incidenteel zijn, soms op initiatief van de lokale overheid en soms rond feest- en gedenkdagen. De tweede lijn bevat allerlei beelden over de veronderstelde negatieve houding van de kerken tegenover moslims. De grote meerderheid van de mensen die deelnamen aan de gesprekken staan open voor contacten met kerken, zij het dat sommigen ook aangeven niet te weten hoe ze dat moeten aanpakken.

Het beeld is dat er zeker bereidheid is om contacten met kerken te leggen en te onderhouden. De focus ligt vooralsnog niet bij de aanpak van gedeelde maatschappelijke vragen, doch bij de wens om gezien, gehoord en gekend te worden.

6. Rol van Platforms voor Religie en Levensbeschouwing

Rond de eeuwwisseling groeide de interesse voor de rol van religie in de samenleving. Dit gevoel werd primair gedreven door de aanslagen van 9/11 (2001) die in zekere zin de perfecte illustratie vormden van de 'botsende beschavingen' en het 'multiculturele drama'. Dit werd nog versterkt door het besef dat de tijd van grote ideologische vergezichten definitief voorbij was. Het 'einde van de geschiedenis' verving de ideologieën door identiteiten, althans in de beleving van velen. Rabbi Jonathan Sacks schreef in dit verband zijn boek 'Leven met verschil. Menswaardige verscheidenheid in een tijd van botsende culturen'. Natuurlijk werden die boeken niet verslonden in kerken en moskeeën. Maar ze stonden wel voor een tijdgeest. Dit vertaalde zich bij mensen van goede wil in een sterke behoefte om elkaar te leren kennen, om bruggen te slaan en om zich te verzetten tegen zowel het gedachtegoed van terroristen als dat van de opkomende populistten. De contacten die toen groeiden en bloeiden kregen ook steun van overheden, zeker de platforms voor religie en levensbeschouwing. Deze steun is het volgende decennium gedeeltelijke verdampt. Menig platform viel ook weer uit elkaar, gebrek aan menskracht, gebrek aan geld en – vermoedelijk – gebrek aan een relevante en urgente agenda.

De onderstaande 22 initiatieven waren in juni 2021 traceerbaar op sociale media, soms met een eigen website of met een pagina op de website van een bevriende organisatie. Van de meeste initiatieven is een ook mail adres beschikbaar. Van de onderstaande platforms heeft GIS met een

twaaftal contact (gelegd). We hebben van alle 22 informatie gevonden, soms uitgebreid en soms minimaal.

1. Amersfoorts Platform Levensbeschouwingen en Religies
2. Platform Levensbeschouwing in Kleurrijk Fryslân
3. Raad voor Levensbeschouwingen en Religies te Amsterdam
4. Delftse Bruggen (geen respons)
5. Werkgroep Interreligieuze Ontmoetingen Dieren e.o
6. Platform voor Levensbeschouwingen en Religie Gelderland Midden
7. Raad voor Levensbeschouwingen en Religies Enschede
8. Platform voor Religie en Levensbeschouwing 's-Hertogenbosch
9. Zorgzaam uit Overtuiging te Den Haag
10. Platform voor Religie en Levensbeschouwing Groningen (geen respons)
11. Platform voor Religie en Levensbeschouwing Haarlem (geen respons)
12. Platform voor Levensbeschouwing en Religie Hengelo (opgeheven)
13. Raad voor Levensbeschouwing en Religie Nijmegen
14. Platform Levensbeschouwelijke en Religieuze Organisaties Rotterdam
15. Utrechts Platform voor Levensbeschouwing en Religie
16. Platform voor Levensbeschouwingen en Religies Zeist (geen respons)
17. Samen Leven Anders Geloven Zwolle
18. Religieus beraad Tilburg (adres van een cultureel centrum)
19. Interreligieus Platform Heusden (adres van een klooster)
20. Interreligieus Beraad Meierijstad (geen adres)
21. Interreligieus Platform Eindhoven (geen adres)
22. Interreligieus Platform Sittard, Geleen e.o. (geen respons)

7. Overwegingen

Interreligieuze samenwerking krijgt gestalte binnen een bredere context. Deze context roept uiteenlopende beelden op. Charles Taylor spreekt bijvoorbeeld over een seculiere tijd²⁰. Hij bedoelt daar zeker niet mee dat religie achterhaald is, wel dat de vanzelfsprekende aanwezigheid van religie in heel de samenleving voorbij is. Het al dan niet religieus zijn is niet meer gegeven met de geboorte, maar is terecht gekomen in het domein van de menselijke keuze. Het is een bewuste menselijke keuze welke religie, godsdienst of levensbeschouwing je omarmt. Deze waarneming van Taylor staat misschien haaks op het zelfbeeld van een gelovige, maar ze reikt wel een karakterisering van deze tijd aan. Tegenwoordig zien we ook de term postsecularisme opkomen. Deze term behelst in ieder geval een forse kritiek op de zogenoemde secularisatiethese, dus de idee dat meer kennis en meer welvaart als vanzelf wel zouden leiden tot het verdwijnen van religie. Niets is minder waar, wel veranderen religie en de plaats van religie in de samenleving van karakter.

Het buitenperspectief op de plaats van religie²¹ in de samenleving is betrekkelijk simpel:

- Religie verschijnt in de vorm van organisaties, niet zo zeer als een bron van relevante ideeën;
- Religie behoort tot het domein van de persoonlijke of individuele voorkeuren (smaak), niet als drager van levende gemeenschappen;

²⁰ Charles Taylor (2007), *Een seculiere tijd* [A secular age]

²¹ Erin K. Wilson (2012), *After Secularism. Rethinking Religion in Global Politics*

- Religie is irrationeel met heilige boeken, wonderen, specifieke regels en ideeën over gender, seksualiteit, kleding, voeding, het begin en het einde van de mens ('achterlijk'); rationaliteit is ver te zoeken (verlichting, moderniteit, wetenschap).

Dit buitenperspectief vormt soms ook leidraad voor de zichtbaarheid van religie in het publieke domein, met name wat betreft het uitnodigingsbeleid van de media. Sterker, juist die uitingen die passen bij het geschetste buitenperspectief, herkent het publiek als 'échte' religie. Sterker, dit eenzijdige buitenperspectief is ook ten dele verinnerlijkt. Ook in de beleving van een deel van de gelovigen valt religie samen met hun religieuze organisaties, met de persoonlijke relatie met God of het goddelijke en met de geschetste irrationaliteit. Men vraagt alleen de ruimte om op eigen – gelovige – wijze te leven. De andere zijde – namelijk dat religieus geïnspireerde ideeën en praktijken niet alleen rationaal zijn, maar ook relevant kunnen zijn voor de samenleving als geheel – is ook onder gelovigen geen gemeengoed meer. Hans Boutellier²² meent zelfs dat we binnen het 'seculiere experiment' zo ver van God los zijn geraakt, dat religieuze argumenten en motivaties onvoorstelbaar zijn geworden. In die context proberen we aandacht te vragen voor de maatschappelijke betekenis van interreligieuze samenwerking.

Het OJCM en IVV zijn organisatorische gestalten van het verschijnsel religie, levensbeschouwing of godsdienst. Vanuit het buitenperspectief van de overheid zijn ze instrumenten om toegang te krijgen tot specifieke – moeilijk bereikbare – doelgroepen. De doelen van de overheid variëren van veiligheid en mensenrechten tot en met integratie en participatie. Om die doelen te bereiken, is de overheid ook bereid tot financiering van projecten. Tegelijkertijd roept die financiering ook weer de vraag op of de deelnemende organisaties zich niet als instrument laten gebruiken. Vanuit het binnenperspectief kan de samenwerking met de overheid ook heel goed begrepen worden als een letterlijke en figuurlijke waardering vanuit de overheid voor de bijdragen van religie en levensbeschouwing aan de samenleving. De interpretatie luistert nauw en misschien is de werkelijkheid ook wel ambivalent.

Het moge duidelijk zijn dat de perspectieven van OJCM en IVV niet samenvalt met het buitenperspectief. Zij zijn heilig overtuigd dat ze in deze pluralistische samenleving vanuit de eigen religieuze en levensbeschouwelijke tradities kunnen bijdragen aan de vrede, het vertrouwen en de menselijke waardigheid. Maar ze opereren wel op het scherpst van de snede. Enerzijds het publieke en politieke debat en een seculiere overheid en anderzijds hun eigen achterbannen, met uiteenlopende opvattingen, belangen en voorkeuren. Hun overtuigingskracht in de publieke en politieke arena is niet alleen afhankelijk van de inhoudelijke kwaliteiten van hun argumenten, maar ook van een zichtbaar en hoorbaar draagvlak in hun achterban. Samenwerkende lokale moskeeën, kerken, synagogen en andere gebedshuizen maken volop deel uit van die achterban. We kunnen dit ook anders formuleren: zonder lokale diapraxis en moresprudentie lopen landelijke initiatieven het risico te ontaarden in een zinvolle hobby van enkele mensen van goede wil. Een lokaal draagvlak is van levensbelang voor de geloofwaardigheid van zowel OJCM als IVV. Juist dit inzicht was een belangrijke drijfveer Jan Post Hospers bij zijn inzet voor Geloven in Samenleven.

²² Hans Boutellier (2015), *Het seculiere experiment. Hoe we van God los gingen samenleven*. Hans Achterhuis (2021) *Geloof in geweld* wees me andermaal op dit inzicht (p. 18).

8. Aanbevelingen

In het najaar van 2020 hebben Jan Post Hospers en ik veel gesproken over hoe we – gegeven de geschetste situatie - de lokale interreligieuze samenwerking nieuwe impulsen kunnen (helpen) geven. De zoommeeting in december 2020 stond ook mede in dat teken. Het was ook goed om kennis te nemen van de jarenlange ervaring van Abdulwahid van Bommel.

Jan Post Hospers was zichtbaar onder de indruk van een recent boek van Maurits Berger²³. Berger bevestigt ook de keuze om ons vooral te richten op ‘de grote groep moslims die een toekomst voor zichzelf probeert op de bouwen in Nederland, en daarbij gebruik maakt van het islamitisch gedachtegoed’.

*Parallel daaraan spraken we ook over de vraag of het OJCM en GIS zich niet te zeer beperken door de focus op de religieuze instituties van synagogen, moskeeën, kerken en hun verenigingen, koepels en communicatiekanalen. Deze vraag hebben we niet beantwoord, maar we zagen wel dat er buiten die instituties mooie initiatieven en relevante kennis en ervaringen zijn. Nieuw Wij, Religies voor Vrede en Initiatives of Change zijn daar goede voorbeelden van. Juist de beperking tot de religieuze instituties kan overigens ook een **unique selling point** van GIS zijn. Dat realiseerden we ons ook al te goed.*

De verkenning naar de lokale samenwerking tussen moskeeën, kerken, synagogen en andere gebedshuizen doet vermoeden dat er geen sprake is van een dynamisch en bloeiend netwerk van initiatieven. Deze conclusie stelt teleur. Ook Jan Post Hospers had meer verwacht van deze exercitie. Uiteraard komt dit vermoeden niet in mindering op de waardering voor de initiatieven die er zijn, zoals de drie tot vijf teams van bruggenbouwen en de platforms voor religies en levensbeschouwingen. Ook komt deze conclusie niet in mindering op de waardering voor de eigen maatschappelijke presentie van (raden van) kerken, moskeeën en synagogen in de lokale samenleving. Maar over het geheel genomen is er minder sprake van gezamenlijk optreden dan dat we bij de oprichting van GIS verwachtten.

Het is ook evident dat een gezamenlijk optreden in de lokale samenleving hoog gegrepen is. Veelal lijken de ambities niet veel verder te reiken dan een eerste kennismaking met elkaar, inclusief met elkaars omgang met teksten, religieuze feesten en levensstijlen. Een actieve rol rond gedeelde maatschappelijke vragen (veiligheid, eenzaamheid, armoede of discriminatie) lijkt voor velen nog een brug te ver. Niet onvermeld mag blijven dat ook de continuïteit van het eigen gebedshuis – zeker in deze pandemie – het uiterste vraagt van het beschikbare kader. Het is lastig om mensen vrij te stellen voor de kennismaking met andere gebedshuizen of het organiseren van gezamenlijke activiteiten.

Tegen deze achtergronden kan ik wel enkele aanbevelingen doen.

1. OJCM en IVV hebben alle baat bij de doorwerking van hun werk in hun lokale achterbannen. GIS is bij mijn weten de enige organisatie die de ondersteuning of begeleiding van de lokale interreligieuze samenwerking tot haar centrale doelstelling rekent. Het OJCM en IVV overlappen elkaar in belangrijke mate (organisaties en mensen)²⁴. Enkele van lidorganisaties hebben een fijnmazige structuur tussen het landelijke en lokale niveau. Zij kunnen hun infrastructuur veel

²³ Maurits Berger (2020), *De Hallalborrel en de toekomst van de Islam in Nederland*

²⁴ IVV heeft zoals aangegeven een bredere samenstelling

beter inzetten voor de beoogde samenwerking. GIS kan hierbij op projectbasis een uitvoerende rol krijgen.

2. GIS kan i.s.m. die landelijke organisaties een beperkt aantal pilots van lokale samenwerking helpen opzetten, variërend van een eerste kennismaking via gespreksavonden tot – desgewenst - gezamenlijke maatschappelijke projecten. Deze stap zou in samenspraak met IVV en OJCM ook uitgewerkt kunnen worden tot een extern te financieren project.
3. GIS kan daarnaast bezien of rond algemene herdenkingen lokale interreligieuze samenwerking bevorderd kan worden. De prinsjesdagviering (Den Haag) en ook 4 of 5 mei bijeenkomsten kunnen aangegrepen worden om de samenwerking op te bouwen en zichtbaar te maken.
4. Het blijft uiteraard van belang om de uitwisseling van ervaringen tussen de bestaande lokale initiatieven te faciliteren. Dat geldt primair voor de teams Bruggenbouwen, maar uiteraard kunnen ook andere initiatieven aansluiten.
5. GIS kan tenslotte opnieuw contact opnemen met de bestaande platforms voor religies en levensbeschouwingen om de training bruggenbouwen aan te bieden. De oprichting van een team bruggenbouwen is de meest vergaande vorm van interreligieuze en interlevensbeschouwelijke samenwerking met een maatschappelijk doel.